

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЛІТЕРАТУРНОЇ КРИТИКИ В УКРАЇНІ 10-20-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Одним з найважливіших питань у становленні української літературної критики, чи то наукової, чи то публіцистичної, є питання методу. Назагал можемо поділити літературні методи на «системні» та «структурні» в залежності від їхнього розуміння природи літератури. У центрі дослідження методологічні підходи до розуміння процесу літературної критики двох чільних українських теоретиків першої половини ХХ ст. – Леоніда Білецького та Олександра Білецького.

Ключові слова: літературна критика, літературний метод, історичний дискурс, іманентні зміни.

One of the most important issues in the formation of the Ukrainian literary criticism, whether it be academic, or journalistic, is a question of method. Generally we can divide the literary methods of "systemic" and "structural" depending on their understanding of the nature of literature. In the center of research are methodological approaches to the understanding of literary criticism of two prominent Ukrainian theorists of the first half of the twentieth century of the Leonid Beletsky and Alexander Beletsky.

Keywords: literary criticism, literary method, historical discourse, immanent changes.

Наприкінці 10-х початку 20-х років ХХ ст. відзначаємо помітний сплеск національно культурного відродження в Східній Україні. З'являється цілий ряд часописів різного літературно-мистецького спрямування, відновляється книговидавництво, освіта, театральномистецьке життя, що, своєю чергою, сприяло й новій хвилі відродження української літературної критики. Кожен часопис намагався демонструвати власне оригінальне обличчя та прихильність до тої чи іншої естетичної програми, поряд з старшими літературними критиками (М. Євшан, М. Сріблянський, М. Шаповал, С. Єфремов, М. Вороний) з'являється й нова генерація (Б. Якубський, М. Зеров, Л. Білецький, О. Білецький, П. Филипович, М. Драй-Хмара, А. Могильницький, В. Дорошкевич).

У першому номері журналу «Мистецтво» за 1920 р. Я. Савченко характеризує тогочасну українську літературну критику як таку, яка: «плутається десь „на задніх дворах“, пережовуючи жуйку старих істин, припалих пилом „цінностей“, з міщансько-рутинним світоглядом людей „позавчорашньої епохи» [6; 51]. Таку ситуацію автор частково мотивує тим, що «Дев'ятнадцятий вік і початок двадцятого—пройшли під знаком боротьби за найелементарніші права — мати свою мову і творити свою культуру. А вірніше—писати цією мовою хоч казочки для бідного „хлопа“. ... можна, без якогось перебільшення, сказати, що дев'ятнадцятий вік в своїх культурномистецьких надбаннях і досягненнях — був тільки тією казочкою для „хлопа» [6; 51-52]. У певному сенсі автор мав рацію, хоча не можна заперечувати й певних спроб представників модерністського табору витворити новий зразок літературної критики (М. Євшан).

Описуючи культурну ситуацію в Україні напередодні революції 1917 року, М. Шкандрій зазначає, що її презентувало три сили: «амбівалентна російська, або «гоголівська свідомість»; драгоманівська традиція, що шукала *modus Vivendi* з прогресивною російською ліберальною культурою; культурницький націоналізм, представлений Борисом Грінченком і Сергієм Єфремовим, які вимагали повністю відмовитися від звички підпорядковувати розвиток України Росії» [8; 23]. Цю схему можна застосувати й до літературно-критичної традиції з тим, що перша, «гоголівська», позбавлена власної ідентичності з тяжінням до певної апологетизації панславізму та з претензією на месіанізм, розвинулася у пролетарську критику, друга — стала продовженням модерністської традиції, яка, з одного боку, постійно перегукувалася з російським модернізмом, а з іншого, була в пошуках національних модерних форм — одна й друга з чітко визначено європейською орієнтацією, і третя сила — далі йшла шляхом культурницького націоналізму.

Разом з тим як окреслювалися естетичні тенденції літературної критики кінця 1910-х — початку 20-х рр. ХХ ст., мінялася й її якість. Якщо ще наприкінці ХІХ ст. та початках ХХ ст. домінувала головно прескрептивна критика, то вже у першій чверті ХХ ст. вона міняє свій характер поволі переходячи у дескриптивну. Щоправда такий стан речей протривав недовго. З часом, марксистська критика знову повернулася до прескрептивного методу. З іншого боку, відбувається зближення літературної, або ж публіцистичної, за визначенням Л. Білецького [1], критики й наукової літературної критики. Для літературного критика вже не достатньо було

вказати хто, коли і за яких обставин автор написав той чи інший літературний твір, наскільки цей твір приємно чи нецікаво читати і наскільки важливим він може бути (або й не бути) для загальної національної ситуації. Суб'єктивізм поволі відходив на задній план поступаючи місцем об'єктивним оцінками та узагальненням. Тепер від критика вимагалось передовсім аналізу художнього твору, уміння розкрити його стильові особливості, показати його новаторство й, одночасно, розташувати у загальному українському та світовому літературному контексті. Безумовно, що такий підхід до літературної критики, значно ускладнював та поглиблював роботу критика, вимагав певної освіти й ерудиції, щирість почуття тепер мала поступитися холодному аналізу фактів.

Становленням літературної критики в Україні досить складний та тривалий процес і відбувався він суголосно з виокремленням із загальної системи науки предмету історії літератури й, відповідно, наукової літературної критики. На цьому процесі доволі сильно позначилися відголоски загальноєвропейської дискусії щодо самої природи літератури. Зокрема активно обговорювалося питання про те, чи можуть літературні явища бути об'єктами наукових досліджень. Так, одні вчені розглядаючи літературну критику в контексті гуманітарних наук, твердили, що не можуть бути, головню через суб'єктивний характер предмета та рецепції, інші ж – навпаки, вважали, що гуманітарні науки є дійсно науковими дисциплінами стверджуючи, що жодна наукова галузь, чи то природнича, чи то математична, чи гуманітарна, не містять в собі об'єктивного наукового сенсу, будь-який науковий метод за своєю природою є суб'єктивним. Проте, як зазначав Л. Білецький: «...ні одна галузь науки наукового сенсу об'єктивно в собі не ховає, а цей сенс здобувається дослідником лише через ту методу, завдяки якій він пришов до таких і не інших висновків; і чим ліпша метода дослідження, тим кращі наслідки студіювання, тим скоріше кожна галузь навіть і гуманітарних дисциплін підноситься в лоно науки» [2; 1].

Відтак актуалізується питання методу літературної критики, яке, своєю чергою, тісно пов'язує його з питанням існування в українському літературному процесі літературознавчих шкіл та методів. Однак щодо більшості літературних методів, які на той час побутували в українському літературознавстві, то важко говорити про якесь чітке виокремлення того чи іншого літературного методу. Тут, доречнішим буде поняття «літературної школи», запропоноване Л. Білецьким [2]. Таких основних шкіл, що виникали суголосно до загальноєвропейського літературознавчого дискурсу в історії українського літературознавства протягом ХІХ – початку ХХ ст. нараховуємо кілька: міфологічна школа (І. Срезневський, М. Костомаров, М. Сумцов, П. Куліш), біографічний метод (О. Огоновський), культурно-історична школа (П. Куліш, М. Костомаров, М. Петров, М. Дашкевич, І. Франко, Б. Грінченко, С. Єфремов), еволюційний метод (В. Сиповський), порівняльно-історичний (М. Драгоманов, М. Дашкевич, І. Франко), теорія впливів (І. Франко, М. Зеров), психологічна школа (О. Потебня, Б. Навроцький, О. Білецький), філологічна школа (В. Перетц, Л. Білецький, П. Филипович). Завершальним можемо навести марксистський метод, який часто асоціювали з соціологічним (В. Коряк, Д. Загул, І. Кулик).

Умовно ці літературознавчі методи можна поділити на дві групи – «системні» та «структурні». Точкою поділу буде розуміння природи художньої літератури. Так системні методи, куди можемо віднести міфологічний, біографічний, порівняльно-історичний, соціологічний розглядає художню літературу як елемент історичної системи, яка зумовлює її розвиток, тобто контекстуально. Натомість структурні, зараховуємо сюди еволюційний, теорію впливів, психологічний, філологічний, – схильні вважати художню літературу автономною структурою, яка розвивається згідно внутрішніх іманентних законів, принципово відділяючи її розвиток від соціально-культурно-історичних обставин.

Другою проблемою, яка є актуальною для тих чи інших літературознавчих методів, є відношення наукової літературної критики до публіцистичної критики. Представники системних методів надають їй великої ваги твердячи, що саме завдяки їй фіксуємо ті тенденції, які згодом будуть впливати на увесь розвиток літератури. Також, на їхню думку, поточна критика дає цінний текстологічний матеріал, який згодом також стане об'єктом літературно-наукової критики. Натомість представники структурних методів відносилися до публіцистичної критики як до суб'єктивно-тенденційного явища, яке не може претендувати на науковість, оскільки в ній надто виразно проступає проблематика залежності літератури від дійсності. Однак головним їхнім закидом є те, що публіцистична критика, за своїм характером, є оціночно-суб'єктивною, а, на їхню думку, це недопустимо для наукового підходу.

Проте «системними», відзначаючи особливу вагу літературної критики, наголошували на важливості ґрунтовного підходу до аналізу літературних явищ, закликали літературних критиків

не гребувати науковими методами. Вони також принципово розмежовували художню творчість, науку та літературну критику. На думку І. Франка таке розмежовування напрочуд доцільне, оскільки «сугестування» на цих трьох шляхах доволі відмінні [7;45]. Іван Франко був одним з перших в українському літературознавстві, хто запропонував новий підхід до розуміння літературної критики, зокрема йдеться про його працю «Із секретів поетичної творчості». Полемізуючи з тогочасним французьким критиком Ламетром, який вважав, що з часом літературна критика зійде до мистецької штуки, І. Франко зауважував, що будь-яка критика не може бути лише вислідом суб'єктивних вражень, а навпаки – за своїм методом якомога більше науковою, основою на певних тривких законах, аналізі фактів, узагальненнях [7; 51-53].

Ще одним каменем спотикання між «системниками» та «структурниками» слід назвати предмет їхньої критики. Так «системними» особливу увагу часто приділяють ідеї та змісту й водночас історико-літературному дискурсу. Встановлюючи певну ієрархію серед різноманітних літературних жанрів, на першому місці, переважно опиняються епічні та драматичні жанри – роман, повість, оповідання, новела, драма. Лірика знаходять у «самому хвості» їхньої ієрархії, тобто становить для них найменший інтерес. Тоді ж коли для «структурників» саме лірика, й дещо пізніше частково роман та оповідання, є головними предметами дослідження. Це зумовлено зокрема тим, що досліджуючи історію літератури з огляду на генезу внутрішньої форми та мови, саме поезія дає необхідний матеріал для їхнього наукового аналізу. Відтак, якщо для перших важливою є ідея художнього твору як організатор змісту та форми, то для других – навпаки, важливою є форма, яка організовує зміст й водночас є наслідком проявом внутрішньо-літературних історичних змін. Коли «системними» досліджуючи той чи інший літературний твір відштовхуються передовсім від співвідношення «література і дійсність», то «структурними» обирають за точку відліку співвідношення «література і мова», оскільки в їхньому розумінні природи поезії частково закладена концепція О. Потебні про те, що психологічні умови виникнення слова такі ж, як і художнього образу.

Що ж до історичного контексту, то одні й другі певний час існують паралельно в українського літературознавчому процесі, проте їхні шляхи все більше й більше розходяться. З часом обидві ці тенденції в Україні поступово замирають, знаходячи своїх послідовників головню на еміграції. У ситуації українського літературознавства та літературної критики можемо вести мову про певне штучне обрубання логічних еволюційних шляхів літературної методології. Вже наприкінці 20-х років ХХ ст. ці обидва напрямки підминаються під єдиний соціологічний напрям, який за своєю суттю являв звужений тип системної критики опертої не так на співвідношення «література і дійсність», скільки на співвідношення «література і клас».

Проте наприкінці 10-х початку 20-х рр. ХХ ст. літературна критика, як наукова, так і публіцистична, розвивалися ще органічно, без зовнішнього втручання за двома визначеними нами напрямками. Не зважаючи на методологічну відмінність між ними, вони сходилися в одному – літературна критика повинна бути максимально науковою незалежно від того, в якому жанрі вона реалізується чи то газетно-журнальної рецензії, чи то наукового дослідження. І таке зближення літературної критики з наукою якраз спостерігаємо починаючи приблизно з 1918 року. Це, на нашу думку, пояснюється ще й тим, на той час у жанрі публіцистичної критики працює багато фахових науковців, які для аналізу чи огляду літературних текстів активно запозичують елементи методів наукової критики. На цю ж особливість літературної критики періоду 1917-1925 рр. вказує й інший дослідник, О. Білецький, зауважуючи, що: «... характерне для дожовтневої доби відмежування літературної критики від науки про літературу почало змінюватися вимогою наукової критики, позбавленої індивідуалістичних смаків, вимогою сталих критеріїв» [3; 54], – твердить дослідник. Проте, це в жодному разі не приводить до отожднення літературної та публіцистичної критики. Проте, з іншого боку, яке б не було щільне зближення публіцистичної та наукової літературно критики, між ними таки існує принципова різниця, оскільки перша, на думку М. Зерова: «повинна бути особливим типом літературної продукції, з своїми особливими ресурсами і завданнями, що різнитимуться від завдань літературознавства» [4; 558-559].

Аналізуючи обидва типи літературної критики Ол. Білецький виділив чотири базових принципи, без яких, на його думку, неможлива якісна науково-літературна критика, а саме: 1) досліджуючи певний літературний твір слід брати до уваги обставини, які передували виникненню цього твору й водночас мотивували його (сюди вчений відносить бібліографічну роботу, збір даних про письменника як продукту певної історичної епохи та соціального середовища, критика тексту, історія його створення і т.д.); 2) аналіз твору по суті (з точки зору його сюжету, композиції, складу, жанру та стилю в широкому значенні цього слова); 3) необхідність в'яснити місце твору в його історичному середовищі (роль традиції та наслідки боротьби з нею; відношення

літературного твору до попередніх та сучасних фактів); 4) в'яснити результати явища (тобто, вплив літературного твору на подальший хід літературного розвитку, сприйняття його сучасниками та найближчими нащадками, його життя читацьких колах) [1; 255].

Однофамілець вченого, Леонід Білецький, у свою чергу називаючи ті тенденції, які в жодному разі не повинні впливати на літературну критику, застерігає: 1) виховання в душі пануючого розуміння права панування однієї нації на іншими націями; 2) виховання в душі пануючого розуміння права панування якої-небудь однієї класи суспільства над другою; 3) виховання в душі пануючої моралі, що виключає все, незгідне з її догмами; 4) виховання в душі пануючої естетики, коли велику кількість поетичних творів, що не виявляють ні громадських, ні етичних чи національних ідей, а цінних лише своєю поетичної формою, виключають із рямків наукового дослідження; 5) виховання в думі втертих традицій, що незмінними передаються від покоління до покоління як якась недоторкана істина; 6) найбільша суб'єктивна тенденція ховається в узагальненнях на підставі поодиноких фактів, явищ; 7) коли немає фактичних доказів для якої-небудь думки, то шкідливо посилатися на чийсь авторитет, бо недоказана думка останнього не є ще фактом, а лише суб'єктивною гіпотезою, що об'єктивного значення ще не набула [2; 17-20]. Положення О. Білецького, як і Л. Білецького були сформованими приблизно в один час, біля 1925 року. Їхньому теоретичному оформленню передували роки практичних спостережень над розвитком публіцистичної та наукової критики в Україні. Проте, коли перший головним чином аналізував практичні добутки критиків-науковців, то другий – виводить свої закономірності/застереження на прикладі практичних результатів усіх літературних критиків, не лише науковців, а часто людей без належної фахової освіти.

Наприкінці 10-х початку 20-х рр. в Наддніпрянській Україні домінували наступні літературознавчі школи: історична, філологічна та психологічна. Кожна з цих шкіл на той час пережила власний шлях становлення в українському літературознавчому дискурсі, виробила власну систему поглядів та власний метод інтерпретації художнього твору. Інколи, внаслідок своєї еволюції методологічно ці школи зближувалися. Так, на думку згаданого Л. Білецького, історична школа з часом в Україні еволюціонувала в соціологічну, з якої окремою галуззю виокремилася марксистська школа. Звідси здавалося б на перший погляд, не сумісне співіснування в межах одного літературного методу діяльності таких літературних критиків, як В. Гнатюк, М. Грушевський, С. Єфремов, В. Дорошенко з одного боку, та Б. Якубський, В. Коряк, О. Білецький з іншого.

Загалом, ведучи мову про історичний метод в період 10-20х рр. в Україні Л. Білецький розглядає такі його напрями, як теорія соціальної інтерпретації поетичного твору, а в його межах – філософічний напрям, антропологічно-етнографічний напрям, історично-економічний; і ще один напрям в межах вище зазначеного, як теорія літературної діалектики й еволюції. У порівнянні з історичним методом, психологічний та формальний значно менше позначені такою різножанровістю, демонструючи певну цілісність і єдність методологічного розвитку.

Проте Олександр Білецьким цілком інакше окреслює ситуацію з літературною критикою у зазначений нами період. На його думку, дожовтнева літературна критика позначена «тавром еkleктизму і безперспективного емпіризму» [3; 50]. Хоча дослідник і не відкидає повністю досягнень «буржуазно-націоналістичної методології». З одного боку він суголосно із «системниками» твердить, що потрібна літературна критика позбавлена індивідуальних смаків, проте з іншого боку, зазначає: «Вимога марксистської теорії – при опрацюванні будь-якого соціального питання ставити його в історичні рамки – поклала кінець іманентному підходу» [3; 65]. Такі взаємозаперечення на нашу думку полягають передовсім у підході до літературної критики О. Білецьким. Так проблему літературно-критичного методу дослідник взагалі не розглядає, прийнявши апіорі єдиний для усієї критики метод – марксистсько-соціологічний. Поза тим, він сам перебуває в межах цього методу й обмежуючи себе ним водночас. Його підхід до літературної критики є передовсім системним – коли сама критика розглядається як елемент цілісної не просто історичної, а ідеологічної системи. Тоді ж коли Л. Білецький, засадничого знаходиться на структурних позиціях. Для нього літературна критика – це передовсім розвиток та взаємодія літературних методів. Будь-які зміни в межах літературно-критики він розглядає передовсім як наслідок методологічної еволюції. І він сам, і його науковий метод перебувають поза історико-ідеологічним дискурсом, й справді позбавлені суб'єктивних оцінок.

Переміщення культурного центру України з Києва до Харкова у 1919 році стало переломним моментом для подальшого розвитку українського літературно-критичного дискурсу. На відміну від Києва, Харків дуже швидко стає радянським. Перший номер журналу «Шляхи мистецтва», який вийшов у 1921 р. у Харкові, засвідчує появу пролетарського критичного

дискурсу з виразно ідеологічною риторикою та спробою укшталтувати літературний процес України в єдиний радянський дискурс. У промовистій статті під заголовком «Завдання радянської художньої політики» (за підписом Ів. В.) знаходимо визначення завдань мистецтва лівим фронтом: «Завдання радянських державних органів відносно мистецтва в загальному вигляді формулюють, як завдання художньої пропаганди. В такій формулюванні маємо тут властиво два ґрунтовних і несхожих завдання: 1) пропаганду мистецтва і 2) пропаганду мистецтвом, ц-т. пропаганду засобами мистецтва ідей комунізму й соціальної революції» [5; 89]. Відтак, з початком процесу політичної заангажованості мистецтва, відбувається й ідеологізація літературної, як наукової, так і публіцистичної критики. Єдино прийнятним методом приймається марксистський, часто співвіднесений із соціологічним, метод. Завдання нової літературної критики Б. Якубський окреслює наступним чином: «Молода класа, що тільки-но вийшла на історичну арену, ще не встигла виробити своєї класової етики, ця етика – *in status nascendi* – в процес народження. Вона свого часу утвориться та викристалізується, але це не має безпосереднього відношення до науки про літературу. До самої літератури це, певна річ, має велике відношення; в ній у низці побутових та психологічних творів яскраво відіб'ється свого часу особлива «пролетарська етика». Літературознавство так само свого часу буде її аналізувати, буде в'яснювати, правильно чи помилково відбив письменник етику соціальної групи в творі своєму, в образах своїх героїв» [9; 65]. Такий літературний метод, сформований ще в далеких 20-х роках ХХ ст. надовго залишиться базовим в українському літературознавстві, обмежуючи його еволюційні перспективи й вульгаризуючи усю науку про літературу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Билецкий О. Об одной из очередных задач историко-литературной науки (изучение истории читателя) // Олександр Білецький. Зібрання праць у 5-ти т. – К.: «Наукова думка», 1966. – Т. 3.
2. Білецький Л. Основи літературно-наукової критики. (Спроба літературно-наукової методології). – Прага: Український Громадський Видавничий Фонд, 1925. – Т. I.
3. Білецький О. Літературознавство і критика а 40 років Радянської України // Білецький О. Зібрання творів. У 5 т. – К., 1966. – Т. 3.
4. Зеров М. Перед судом методолога // Микола Зеров. Наші літературознавці та полемісти. // Микола Зеров. Українське письменство. – К., 2003.
5. Ів. В. «Завдання радянської художньої політики» // «Шляхи мистецтва». – Харків, 1921. – № 1.
6. Савченко Я. «Літературна критика» // «Мистецтво», К., 1920.
7. Франко І. Із секретів поетичної творчості. – К.: «Наукова думка», 1981. – Т. 31.
8. Шкандрій М. Модерністи, марксистки і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років. – К.: Ніка-Центр, 2006. Якубський Б. До взаємин марксистської метод з старими методами літературознавства. // Життя і Революція, 1928. № 2
9. Якубський Б. До взаємин марксистської метод з старими методами літературознавства. // Життя і Революція, 1928. № 1.

[1] Є ще один термін запропонований А. Кравченком – журнальна критика (А. Кравченко. *Журнальна критика 20-х років: тенденції методології // 20-і роки: літературні дискусії, полеміки.* – К.: «Дніпро», 1991. – С. 171-211). Проте вважаємо його недостатньо точним, оскільки він окреслює явище за приналежністю друку, а не за його характером. На той час існувало чимало часописів у яких активно розвивалася не лише публіцистична, але й наукова критика. Аналогічно маємо ряд наукових статей, що мають винятково публіцистичний характер.

[2] Ведучи мову про теоретико-методологічні розробки вітчизняного літературознавства, вчений зазначав: «...ці теорії носять характер індивідуальної наукової критики, яка була важна лише для тих учених, що принципи її цілком поділяли. ... Через те, називати їх методами, як це роблять такі вчені, як Владимиров, Свляхов, акад. Перетц і інші вчені, на нашу думку, неможливо, бо по-перше, таке визначення було б за вузьке й не вичерпувало б їх теорій уповні, а, по-друге – не до всіх теорій відповідне, бо не всі теорії розробляли методи наукового студіювання літератури. З цих причин ми називаємо їх ширшим терміном, а власне школами, бо в тямці школа ховається принципово і теоретична сторона наукової критики, й методологічна». Л. Білецький. *Основи літературно-наукової*

критики. (Спроба літературно-наукової методології). – Прага: Український Громадський Видавничий Фонд, 1925. – Т. I. Впровід. – С. 21.